

JAC. CHR. LINDBERG —

ET OPPOSITIONSINDLÆG

Af P. G. Lindhardt.

Med professor, dr. theol. P. G. Lindhardts opposition mod cand. theol. Kaj Baagøes disputats: Magister Jac. Chr. Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kamp (380 s., Gads forlag), har redaktionen ikke alene ønsket at bringe en anmeldelse af det betydningsfulde arbejde, men hensigten har også været at bringe en kildepublikation, der for en senere tid kan give et indtryk af disputatsformen i vore dage. Fra oppositionen til trykningen indskrænker ændringerne sig derfor kun til enkelte sproglige rettelser. Disputatsen fandt sted på Århus Universitet den 22. november 1958.

Højtærede præses. Højlærde professorer og doktorer. Mine damer og herrer.

Siden det teologiske fakultet i Aarhus opnåede jus promovendi har der været ialt syv disputatser, men dog er den ottende idag en historisk begivenhed for såvidt dagens doktorand er den første, der har fået hele sin teologiske uddannelse og sin embedsexamen her; jeg behøver næppe at frygte at blive taget til indtægt for jysk lokalpatriotisme, når jeg udtrykker glæde over, at en af »vore egne« nu er nået såvidt som til universitetets højeste grad, og det er mig naturligvis en særlig tilfredsstillelse at dette første specimen af hjemmeavl er et særdeles vellykket arbejde der ikke blot vidner højt om sin forfatters velkendte flid og arbejdsevne, men også har alle de egenskaber som med rette kræves til en disputats: et meget betydeligt og besværligt arkivalisk stof er fremdraget, gennearbejdet og suppleret med et væld af trykte (og lige så kaotiske) kilder, og der er skabt en bog, som ikke blot væsentligt udvider vor viden, men også kortlægger indtil de mest minuttøse enkeltheder et afsnit af vor kirkehistorie som – hvordan man nu end vil bedømme det – har haft afgørende betydning til denne dag. Skønt der unægtelig har været arbejdet på feltet af mange og betydelige historikere – derom vidner bl.a. den forskningsstatus som præses indleder med – er det dog lykkedes både at skaffe en mængde nyt stof til veje, at anlægge væsentlig nye synspunkter og formulere markante teser, hvorom der med rette kan disputeres. At disse teser måske ikke er så epokegørende nye, som en doktorand selv vil være tilbøjelig til at mene, er en sag for sig; det skader ikke at sætte sagerne noget på spidsen, ialtfald ikke når det som her sker med velafbalanceret *judicium*

og grundig dokumentation. Bogen vidner ikke blot om lærdom, men om evne til at se med egne øjne på problemerne, om beherskelse af et stort materiale, om sporsans og klar målsætning. Der har for mit vedkommende aldrig været mindste tvivl om at dette var en dygtig disputats på den »realhistoriske« linie som går tilbage til J. Oskar Andersen, den første æresdoktor ved dette fakultet. Hvad der ved forsvarehandlingen falder af kritiske bemærkninger – jeg siger det skønt det burde være overflødig, men erfaringen viser at det er det ikke – skyldes at det foreliggende arbejde har en kvalitet som gør det værd at disputere om. På en enkelt eftermiddag kan det ifølge sagens natur ikke blive til meget, men bogen vil blive læst og studeret flittigt af mange, og ingen som arbejder med den vil kunne undgå at lære af, endsige at tage stilling til den.

J. C. Lindberg kan let »bære« en disputats; han var ingen tilfældig »vakt« kværvulant som forstyrrede datidens kirkelige idyl, men en videnskabsmand af format, som semitist og numismatiker på internationalt plan, og en mand hvis talenter fik afgørende betydning både for tyvernes kirkekamp og for tredivernes møde mellem kirke og vækkelse. At han (som præses siger) med urette har stået i Grundtvigs skygge er ligeså oplagt, og på baggrund af den intense Grundtvig-forskning der har foregået siden 1947 må man i høj grad glæde sig over at der også arbejdes grundigt med dem der tildels stod i anden række; kirkehistorieskrivningen vilde miste al balance om man blot holdt sig til de største og ikke hele tiden søgte at få alt relevant stof draget med ind. Man må i virkeligheden undre sig over at ingen – det store Lindbergarkiv og den righoldige samtidige litteratur taget i betragtning – før har givet sig i kast med denne opgave.

Et egentligt Lindberg-portræt får vi ikke i bogen; den er ingen fuldstændig Lindberg-biografi, men samler sig især om årene 1824–40, og den psykologiske studie af personligheden har interesseret forfatteren mindre; han lægger mere vægt på gesta end på vita; for ham er historieskrivning, ialtfald i dette arbejde, mere dokumentation end karakteristik, men følger man ham til ende fremgår der dog af de mange enkeltheder et klart billede af Lindbergs person, også af hvordan han virkede når han skrev og hvordan han kunne virke helt modsat i personlig omgang. Billedet rummer disparate træk, men det betyder jo ikke at personligheden i sig selv står flimrende – tværtimod.

Værdifuldt forekommer det mig at vi nu har et nogenlunde sikkert indtryk af Lindbergs udvikling: fra barndommen i det oplysningsprægede præstehjem, hvor gavnelyst og kamp for de små i samfundet var ledestjerner, over den mæglingsteologi som især repræsenteredes af Jens Møller og J. P. Mynster, mellemproportionalen mellem ny-orthodoxi og liberal, rationalistisk teologi, og frem til det grundtvigske stade

som er udtrykt i de bibelske prædikener. Fra tidligere arbejder af præses – der er allerede ikke så få – ved vi hvilken vægt han tillægger fremvæksten af en dansk repristinationsteologi, med bibelsk og konfessionelt præg, og i denne kreds omkring Theologisk Maanedsskrift passer Lindberg udmærket ind. Vigtigt er det også at linierne er draget til en bredere baggrund: ny-ortodoxien er led af en almindelig reaktionsbevægelse mod det 18. århundrede og revolutionerne, og der er en sammenhæng mellem teologisk og politisk højrekurs på den ene side og mellem politisk og teologisk liberalisme på den anden side, mens de vakte kommer i en karakteristisk klemme fordi de fra først af var særdeles loyale mod den landsfader der havde løst stavnsbåndet, men blev drevet mod »venstre« ved gang på gang at komme i konflikt med regeringen og de frihedselskende rationalistiske sognepræster, for hvem frihed først og fremmest var gejstlige friheder, ikke sans for menighedens frihed. Interessant er det at regeringen ingenlunde begunstigede de rationalister som embedsmændene havde kulturelt fællesskab med, med hvem de vel oftest teologisk var på linie, men revolutionsfrygten tvang dem ind på en konservativ kurs som ofte kom Lindbergs kamp og de vakte til gode. Gennemgangen af kancelli-arkivet har været meget givende til forståelse af alle slige problemer, ligesom præses' studier i arkiverne i Herrnhut har kastet skarpt lys over brødremenighedens centrale position, ialtfald i den københavnske vækkelse.

Præses' første hovedtese må man stort set anerkende; det forekommer mig overbevisende godtgjort at kirkekampen 1824–32 først og fremmest var en kamp for repristination, for at gennemføre den lutherske symbolforpligtelse og derved genskabe de gamle kirkelige tilstande og drive den uberettiget invaderede rationalisme ud af kirken. Vi får en solid skildring af de vrede unge teologers holdning – paralleller kan drages til Københavns og Malmø's reformatorer i 1520erne og til Tidehvervsbevægelsen i 1920erne – og det synes mig væsentligt rigtigt at Kirkens Gienmæle og hvad derefter fulgte nok blev centrale indlæg i kirkekampen, men mest fordi man ikke forstod at her virkelig var tale om et helt nyt syn; med urette opfattedes *den kirkelige anskuelse* som et led i den almindelige lutherske repristination, og med rette tegnes Grundtvigs deltagelse i kirkekampen derfor som tilbagetrædende. Denne kamp skildres bredt, set ud fra Lindbergs skrifter og processer, og at dens resultat virkelig, også for de liberales vedkommende, betød en kraftig understregning af de symbolske bøger synes der ikke at være tvivl om; den dogmatiske og liturgiske debat tenderede overalt mod konservative standpunkter. Kirkekampen gav Lindberg solid kontakt med de vakte, men skabte samtidig hos dem og ham separatistiske, ja sværmeriske og apokalyptiske tilbøjeligheder, og præses' skildring af udviklingen fra kalkbrænderiforsamlingerne til Grundtvigs virksomhed i Fre-

derikskirken rummer et meget værdifuldt bidrag til den københavnske vækkelses historie; jeg skal senere knytte en bemærkning hertil. Disse begivenheder og den samtidige proces om præsten Visbys lære danner overgangen til det følgende, og da jeg ikke yderligere kommer ind på Visbyprocessen skal jeg her blot understrege at præses med rette fremhæver at Højesteret virkelig dømte på dogmatiske præmisser; det er sandt at det ikke er sket siden, men jeg kunne tilføje at i Arboe Rasmussen-sagen af 1916 blev der ganske vist ikke fældet realitetsdom, dog understregede Højesteret klart sin kompetence i så henseende, kun at der konkret ikke var grundlag for en dom på dogmatiske præmisser. Standpunktet fra 1834 står stadig ved magt.

1832 slutter Lindberg sig klart til den grundtvigske anskuelse, og hans kamp bliver nu en anden, omend han jo selv var den samme – også dette skal jeg vende tilbage til – og nu kommer det især til at dreje sig om de vaktets stilling til kirken. Tesen i dette afsnit er at Lindberg mere end nogen anden bragte de vakte i kontakt med grundtvigske ideer, teologisk og kirkepolitisk, og væsentligt bidrog til at hindre at flertallet af de vakte gled ud i separatisme eller baptism. Denne tese er ikke ny; det nye er at den her virkelig er underbygget, og at der gennem tredivernes religiøst-kirkelige kaos er lagt en linie som virkelig sætter tingene på plads og bygger en bro ad hvilken man kan færdes med betydelig sikkerhed. Vi orienteres grundigt om Lindbergs rejser, hans Kirketidende, hans strid for den gamle dåbsform, ja i det hele for det gamle ritual, og ikke mindst for sognebåndsløsningen som den krumtap hvorom alt drejer sig, den generalløsning på alle kirkelige og kirkepolitiske problemer som det grundtvigske parti almindeligt accepterede. Man kan mene at sognebåndsløsningssagen er skildret for bredt – hvad kom sognebåndsløsning til syvende og sidst til at betyde i Danmark? – men det er ialtfald rigtigt at sognebåndsløsning og præstefrihedsdebat med rette kan være vehikel for en meget væsentlig del af århundredets kirkelige diskussion og at den giver de bedste muligheder for at se facetterne i alle impliceredes standpunkter. Mest værdifuldt i sidste afsnit er nok billedet af Lindbergs strid for de vaktets frihed; offentligt stiller han sig ubetinget på deres side, gang på gang faldet i ryggen af Grundtvig, men indadtil, i de vakte kredse selv, må han ofte føre opslidende kampe for at holde dem i det rette kirkelige spor, og den »forfølgelse« som ved Mynsters tiltræden af bispeembedet bryder løs var i høj grad motiveret ved ønsket om at lamme Lindbergs aktivitet. Vi får gennem hans forhold til de degnekristne et værdifuldt supplement til dr. Bannings disputats, og rigtigt indplaceres hans bibeloversættelse i denne sammenhæng. Særlig interesse knytter der sig også til hans stilling til baptismen – som jeg skal vende tilbage til.

Til sidst præsenteres vi for Lindberg som politiker, også her bestemt

af modsætningen til de liberales drøm om et af borgere og akademikere ledet demokrati, en kamp for enevælden og de smås ret på samme tid; den lå ikke i de mere radikale vaktens linie, men bidrog vel i almindelighed – under den politiske opvågnen omkr. 1840 – til at skabe interesse for politik mellem de vakte.

Med disse indledende bemærkninger har jeg kort præsenteret bogen for auditoriet, og derpå skal jeg gå over til kritik og diskussion. De skriver, højtærede præses, et godt sprog i den forstand at det er klart hvad De mener, og De udtrykker Dem uden maner og skruer; men at »Modersmål er vort hjertes sprog« fornemmer man nok mindre. Den arkitekt som i sin tid byggede mit hus havde et forunderligt gloseforråd; han sagde f. ex. ikke »sygeplejerske«, men »sygetæmmerske«, og det er måske meget korrekt; ham kom jeg til at tænke på ved at læse Deres værk; De *plejer* ikke det danske sprog, De *tæmmer* det. Det følger sig nok efter Dem – det gør det også bedst i, for ellers brækker De det simpelthen – men »let og lifligt« bøjer det sig ikke. De har det med at bruge passiver (Hohlenberg »blev fulgt eftertrykkeligt til dørs og *givet* en lille lektion i at læse fønikiske indskrifter«, 129f.), og De har også andre midler til at tynge sproget uden derfor at give det vægt: »Nogen fuldstændig beretning om denne forfølgelse, som til tider var ret dramatisk med arrestationer og hårde straffe, *falder* uden for denne afhandlings rammer« (271), og skønt en akademisk afhandling om et dansk emne naturligvis bør prises for ikke at ligge for langt fra dagligt sprog, er der dog stødende spor af moderne dialekt: »P. E. Müller og især Jens Møller *bakkede* derimod Lindberg kraftigt *op*« (53), eller (254) »*godt nok* var den nuværende ordning... uretfærdig«. »Godt nok« i betydningen »ganske vist« er købstadjysk og står her måske som en tribut til de fire jyske byer hvori De har haft Deres bolig – men kønt er det sprog nu ikke. De skriver godt og klart, men netop fordi De nu snart forlader landet vil jeg tillade mig at minde om at dansk ikke blot skal tæmmes, men også plejes; i Deres pen minder modersmålet mere om en skrap og dygtig kone, med lidt stramme træk i masken, end om hin ædle kongebrud digteren sværmer for; ynde er også en egenskab at dyrke.

Trykfejl i banal forstand er der få af; De må have haft god hjælp til korrekturlæsningen; dog vil jeg spørge om det sære ord »concensus« (216) er en tryk- eller skrivefejl? I sidste fald, hvad deriverer De da ordet af? Dog vel af consentire? Så det altså hedder »consensus«! Og som i samtlige teologiske examensopgaver hvor det på nogen måde er muligt skriver De »ufejlbarlighed« for »ufejlbarhed«, og De taler (321) om et »erklæringsskrift« hvor »erklæring« eller »skrift« havde været fuldt tilstrækkeligt.

Om brugen af kilder har jeg væsenligt kun godt at sige; gengivelsen

er omhyggelig og tolkningen som regel kongruent. Men somme tider får De lovlig meget ud af dem. Det er f. ex. (37) et uretfærdigt udråbstegn De medgiver P. E. Müller (noten henviser til Apologetikken § 18 og til Moralsystemet § 276, jfr. 69–70). Det »endnu« som vækker Deres forargelse og fremkalder udråbstegnet har ikke hos Müller den betydning De tillægger det, betyder ikke: et »stykke tid endnu« er troen på Kristus (eller en åbenbaret moral) nødvendig, men snarere: »endnu, dvs. selv i vore oplyste tider«, er den nødvendig; thi ganske vist kan – teoretisk – fornuften ved selvtænkning nå alle nødvendige religiøse og moralske sandheder, men åbenbaringsens opgave er at slå til lyd for, vække, gøre opmærksom på fornuftens stemme og berøve mennesket alle de tvivl som spidsfindighed og selviskhed kunne opkaste mod pligtens hellighed. Det er rigtigt at P. E. Müller 1808–10 var talsmand for »en moderat kantiansk rationalisme«, og deri indgår også forestillingen om f. ex. dogmernes statutariske og foreløbige karakter indtil engang alle er nået frem til en religion indenfor rammerne af den blotte fornuft; men De har gjort Müller til en lovlig radikal kantianer; videre læsning i både apologetik og moralsystem vilde snart have overbevist Dem om at han ikke formår at gennemføre den kantianske holdning han utvivlsomt dengang ønskede at anlægge, og forskellen på hans skrifter af 1808–10 og dem i tyverne ikke er så stor endda.

Jeg er i almindelighed enig i Deres noget kritiske vurdering af Jørgen Larsens disputats om H. N. Clausen, men jeg må finde at Deres affejning (64) – at Jens Møller aldeles ikke modtog Clausen (som Jørgen Larsen mener) »med uskrømtet velvilje« – skyder over målet. Jørgen Larsen har jo dette udtryk fra Clausens optegnelser, men det går her kun på den rent personlige modtagelse i fakultetet og står på ingen måde i kontradiktorisk modsætning til Møllers brev til Brøndsted (note 48, p. 64) at »man« nærer frygt for Clausens »Heterodoxie«; selvom »man« her vel er Møller selv, så var *han* dog netop en mand der vilde modtage en ny kollega med al personlig velvilje skønt han måske frygtede virkningerne af hans heterodoxi. Jeg tror at Deres (ikke ugrundede) lyst til at hale Jørgen Larsen frem ved ørerne og blotte hans arbejdes svagheder har ladet Dem se for meget i denne kilde.

De siger (320) at Mynsters dåbssyn var beslægtet med baptismens og »pudsigt nok udnyttede baptisterne Mynsters forslag (nl. til dåbsritual) i deres propaganda«. Efter dette venter man en noget mere fylldig dokumentation end den som står i noten: at baptisten B. Hassing i et privatbrev til sin broder N. P. Hassing gengiver Mynsters opfattelse som sin egen. Her er tekst og note ikke kongruente; der skal mere til for at dokumentere det pudsige (hvorfor forresten »pudsigt«?) i at baptisterne udnyttede Mynsters ritual i deres »propaganda«.

Deres litteraturkendskab er slet og ret imponerende. Kun den der

selv er noget inde i tingene kan skønne hvilket kæmpeslid det har været at komme denne mængde af tit helt uordnede arkivalier igennem, få dem læst, exciperet, sorteret og ordnet til en sammenhængende og meningsfyldt fremstilling. Det samme gælder tidens trykte litteratur, ikke mindst de besværlige tidsskrifter, aviser, småtryk, skillingsviser og hvad De nu altsammen har tyret med en arbejdsevne og oplagthed som virker inspirerende på Deres læsere. Men netop fordi jeg i det væsentlige må anerkende Deres lærdom vil jeg fremhæve et par ting jeg har savnet: De beskæftiger Dem (92) med Grundtvigs embedsnedlæggelse 1826 og finder i audiensen af 8. maj den nok som bekendte dråbe der fik bægret til at flyde, så han samme dag indgav sin afskedsansøgning fordi kongen havde taget Clausens parti og kaldt Grundtvig injuriant. Denne ansøgning er velbekendt, trykt flere gange, sidst af Glædemark i en stor afhandling (KS. 6, III, 201–304) der omhyggeligt gennemgår problemerne vedrørende nedlæggelsen og i konklusionen skelner mellem fjernere årsager: 1) den psykiske depression som Grundtvig skal have lidt under siden nov. 1825, opbluset i april-maj 1826, og 2) retskendelsen af 10. april 26; men som den direkte og konkrete årsag nævner Glædemark ligesom De audiensen af 8. maj (a. s. 303). De er altså enig med Glædemark i at kongens udtalelser under audiensen var afgørende, men De antyder end ikke (92, note 47) at Glædemark har behandlet problemet; De nøjes med at henvise til Lindbergs (i denne forbindelse temmelig irrelevante) beretning (fra Hist. Maanedsskr.), hvor man nærmest får indtryk af at forbudet mod at bruge »Den signede Dag« ved tusindsårsfesten var afgørende, hvad Glædemark har påvist at det ikke var. Her må jeg spørge: hvorfor er Glædemarks arbejde ikke anført? Netop når De er enig med ham om audiensens store direkte betydning – og iøvrigt har Deres egen mening om den fjernere baggrund: at Grundtvig ikke kunde følge »de unge« i deres kamp for symbolforpligtelsen og ikke vilde stride for statskirkens love – måtte det have været rigtig at tage stilling til Glædemarks grundige og centrale afhandling, sige Deres mening om hans analyse og resultat og bl. a. gøre rede for hvordan audiensen 8. maj kunde være så afgørende når Grundtvig allerede 7. maj i et brev til biskop Münter de facto havde søgt afsked; var det under alle omstændigheder hans mening at gå af, eller opsøgte han dagen efter kongen i håb om at høre noget som kunde fritage ham for det?

232ff. giver De den store strid om det lille »e« og alt hvad der kan tilkomme den af plads, men hvorfor nævnes det ikke at O. Kolsrud 1915 udgav en hel bog om det spørgsmål; den må jo da formentlig være Dem bekendt, selvom den er norsk. Jeg indrømmer at Kolsruds værk er næsten ulæseligt af bare sammenhobet lærdom, men det er nu engang så at sige håndbogen i striden om det lille »e«, og den afhand-

ling af J. Pedersen (KS. 7. III, 158f.) som De synes tilfreds med at have henvist til nævner den da også i en afsluttende note p. 190.

361f. behandler De kort og summarisk Lindbergs præstetid på Falster; det er i sin orden at det er summarisk, for det er jo ikke det De vil skrive om, men det er ialtfald lovlig spinkelt når De (foruden lidt tilfældigt stof fra Lindberg-arkivet) nøjes med (362, note 26) at anføre Clausen-Bagges elendige lille Lindberg-biografi der jo ikke rummer mere end der ville stå i et lille leksikon, mens De ganske forbigår at der 1955 udkom et (som det hedder) stateligt festskrift om Lolland-Falsters stift, hvori så habile kirke- og teologihistorikere som afdøde biskop Plum og Dr. A. Nyholm har oplyst adskilligt om Lindberg som præst på Falster i bisperne Brammers, Gads og Monrads tid. De har brev-vexlet med biskop Høgsbro (361, note 24) om vitaprotokollen og takker for det bispen »velvilligst« har meddelt Dem; burde De ikke have kvitteret for velviljen ved at anføre det på ingen måde ubetydelige festskrift samme biskop har udgivet?

Jeg skal også nævne et eksempel på at De undlader at kolorere fremstillingen hvor det godt kunde være gjort med god virkning. De kan jo så svare med alle doktoranders klassiske replik at bogen er stor og dyr nok i forvejen, hvortil jeg vil duplicere med alle opponenter: at der godt kunde være skåret ned adskillige steder, især i tredje hovedafsnit hvor fremstillingen virkelig er både bred og ikke uden gentagelser.

De nævner (317) – »helt rigtigt«, for at bruge Deres eget sprog – at Birkedals angreb på Mynsters forhold til sognebåndsløsningen gjorde »det stærkeste indtryk«; jeg er ikke klar over om De mener at det var på Mynster Birkedal gjorde det stærkeste indtryk, men det kunde da have været både relevant og interessant om De her blot havde henvist til at Birkedal i sine erindringer meget udførligt skildrer det yderst pinlige besøg han efter offentliggørelsen af sit angreb på Mynster aflagde i bispegården; det har åbenbart været et højst dramatisk sammenstød – selvom Birkedals erindringer jo er en lidt flosset kilde, og det han beretter altid har en kedelig tilbøjelighed til at blive til fordel for ham selv og til miskredit for dem han beretter om, venner som fjender iøvrigt; og i Mynsters brev til Faber af 15. marts 1839 (Mynster-breve, 391) har man en interessant kilde for det indtryk Birkedals frafald til de grundtvigske gjorde på Mynster; også den kunde vel være antydet.

Og så synes jeg forresten – Deres bog vil jo blive læst af mange der ikke har speciel sagkundskab *i*, men des mere interesse *for* Deres emne – at De ikke blot skulde have angivet reskripter, cirkulærer etc. efter det arkivalske findested, men også have lettet læserne arbejdet ved at anføre dem (når de findes der naturligvis) efter en af de eksisterende gejstlige eller verdslige lov- og reskriptsamlinger.

Endnu nogle småting skal fremdrages før jeg giver mig i kast med

et par mere principielle betragtninger. De skriver (72) at ifølge kongebrev af 17. december 1624 blev de *teologiske* professorer med ed bundet til at lære i overensstemmelse med C. A., og De finder åbenbart deri oprindelsen til præsteeden. Men hvor har De den oplysning fra? Ikke fra Glædemark som De henviser til i note 1 sst. – jeg har ialtfald ikke kunnet finde at Glædemark omtaler dette kongebrev; derimod er det gengivet f. ex. i KS. 2. V. 611 og i Corpus Constitutionum Daniæ IV, 332f. og heraf fremgår at det 1) er udstedt ikke 1624, men 1625, og 2) at det ikke drejer sig om en speciel ed for teologerne, men om at rektor og det teologiske fakultet skal sørge for at der overhovedet ikke ansættes nogen professor i noget fakultet »med mindre hand sig tilforne declarerer att were Augustanæ Confessionis anni thredue«; og begrundelsen for således at konfessionsbinde *hele* universitetet er tydelig nok: »att efftersom stor wenighed er wdj Religionen«, dvs. at kongen just som han begyndte sit tyske felttog (tredivårskrigen) mod de kejserlige og katolske i Tyskland af rent propagandamæssige grunde måtte forlange at hans hjemlige universitet stod helt bag ham i rollen som defensor fidei evangelicæ. Ikke blot er Deres datering forkert – hvorfor jeg går ud fra at De har den på anden hånd – men kongebrevet er også misforstået.

I forbifarten vil jeg spørge hvorfor De (73) skriver at »selv Grundtvig« var enig med hyrdebrevet af 1817 i at bibelen stod over bekendelsen. Hvad skulle han ellers mene i 1817?

De taler (30) om den »skæbnetro« som trods al »oplysning« stadig levede i folket, også i præstefamilien i Ribe. Snarere end skæbnetro var det vel tro på varsler og drømme, men det jeg vil anke over er udtrykket »trods al »oplysning«; det er dog netop højst karakteristisk at det 18. århundredes oplysning trivedes i bedste velgående sammen med mystisk og ekstatiske religiøsitet; tysk kirkeliv vrimler deraf, i Norden er swedenborgianismen et smukt eksempel på kombinationen, og netop i de højeste cirkler synes den slags overtro (eller hvad vi skal kalde det) at have stået i fuldt flor; præstegårdene var ingen undtagelse, tværtimod.

I anledning af 214, note 32 vil jeg spørge om dateringen af N. F. Larsens brev til Lindberg er rigtig? De har selv engang været så venlig at meddele mig en afskrift af dette brev, men jeg kan ikke få datoen til at stemme; Kierkegaard blev vitterlig først syg 2. oktober, og det ville da være mere end profetisk hvis N. F. Larsen allerede på Grundtvigs fødselsdag 8. september skulde være istand til at skrive som anført.

Må jeg også bemærke at når De (282) henviser til min afhandling i Sorø Amts hist. Årsskrift 1953 for oplysningen om at Lindberg havde konciperet Jens Larsens ordinationsansøgning, burde De istedet have citeret min afhandling i Holbæk Amts hist. Årsskrift 1952 hvor selve

ansøgningen er trykt og hvor det er oplyst – dog ikke på grundlag af Add. 369. II – at Lindberg var forfatteren.

Deres bemærkning (290, note 20) at det »fortrinsvis var gårdmænd, ungkarle og sypiger som købte Lindbergs bibel« lader jeg stå ved sit værd; den synes anført i fuldt alvor, men burde vel have haft et ud-råbstegn eller to. For det er da ikke Deres mening at man kan lægge nogen vægt på den?

Ifølge 338 blev de to kredse på Hindsholm og i Kerteminde senere til to valgmenigheder hvoraf den ene består endnu; men der har aldrig været mere end een valgmenighed, nemlig den i Kerteminde som hele tiden har haft og stadig har en filial eller et annex i Dalby på Hindsholm.

Og endelig: er De sikker på (343) at plakaten af 20. december 1842 officielt godkendte at baptisterne var trådt ud af statskirken? For det første beklager jeg at måtte sige at Deres dato er forkert; plakaten er af 27. december, og at den tillod baptisterne at træde ud af statskirken har vi hørt før, nemlig af Glædemark som i sin disputats 1948 kraftigt understregede dette synspunkt, fordi han i plakaten så det første spor af at regeringen anerkendte en inkongruens mellem stat og statskirke; ja han mente ligefrem at plakaten betød en officiel anerkendelse af at statskirken var ophævet i Kongelovens og Danske Lovs forstand. Jeg har aldrig kunnet se at han havde ret, ej heller altså at De har det. Plakaten tillader 1) baptisterne at oprette en egen menighed i Fredericia, men det har intet med udtrædelse af statskirken at gøre; 2) at de i riget bosiddende baptister kan samles til husandagt, ja endog nadver, hvis de vel at mærke anmelder forsamlingen til sognepræst og politi og i det hele efterkommer konventikelplakaten af 1741; baptisternes børn skal *fortsat* døbes i statskirken, kun gøres der indrømmelser m. h. t. hjemmedåb; børnene skal *fortsat* deltage i den almindelige undervisning; ved voxen alder kan de selv lade sig optage i baptistsamfundet, men kun i Fredericia; sker det ikke *skal* de konfirmeres på deres dåbspagt. En baptist kan kun gifte sig med en som tilhører landets almindelige religion, når der skriftligt oprettes kontrakt om at børnene skal opdrages evangelisk-luthersk; baptister *skal* begraves af statskirkens præster og svare alle de lovlige økonomiske ydelser til statskirken. Det er mig ganske umuligt at se at der på disse magre indrømmelser kan bygges så meget som først Glædemark og nu De gør. Det regeringen gjorde betød netop en indrømmelse, men intet principielt brud med statskirkesystemet; af den slags indrømmelser – omend de her går ganske vidt – var der gjort adskillige både i og siden pietismens tid, og det hang simpelthen sammen med at både pietisme og oplysning havde skærpet sansen for samvittighedsfrihed uden at drage religionsfrihedens konsekvens; det sidste skete ganske rigtigt først ved grundloven; det er også sandt

at regeringen med plakaten foretog et tilbagetog fra baptistforfølgelsen, men de fortsatte og ved politiets hjælp udførte tvangsdåb og desuden selve plakats tekst viser at det ikke kan være rigtigt (som De siger) at det »heri blev officielt godkendt at baptisterne var trådt ud af statskirken«. De burde have undersøgt om Glædemarks tolkning holdt stik før De så helhjertet overtog den.

Hvad jeg hidtil har fremført har mest tjent til at dokumentere at jeg, som min embedspligt byder, omhyggeligt har læst Deres bog og derved tjent min løn med rette. Samtidig kan de eksempler jeg noget tilfældigt har fremført dog siges at danne en slags linie; de fleste af disse småting tyder nemlig på, at De af og til har arbejdet lovligt hurtigt, det meste kunde jo nemt være rettet ved et nærmere eftersyn; det er mig ikke ubekendt at De har været under hårdt pres af knap tid, og det er min uforbeholdne mening at Deres arbejdspræstation har været imponerende, Deres fysiske og psykiske menneske har virkelig stået sin prøve, og den energi vi altid har vidst Dem i besiddelse af lover godt for fremtiden, som jo nok vil stille endda meget store krav til Deres evner og arbejdskraft. Men man har jo sin styrke hvor man har sin svaghed, og til svaghederne regner jeg ikke blot disse – mere eller mindre – bagateller, men der er også på mere afgørende punkter et vist *flimmer*, en sløretthed, ikke formelt, men sagligt, som tyder på at De trods sliddet ikke er blevet helt færdig. I det store og hele skal bogens to hovedteser nok holde, men en række enkeltheder forekommer mig at vise afhandlingens svage sider, både i den forstand at De – som naturligt er for den, der virkelig er en dygtig sporhund og har hvad jeg vil kalde heuristisk talent – har overbetonet egne resultater (også i forhold til forgængerne) og i den betydning at De ikke overalt er nået til en helt klar fremstilling af Deres egne synspunkter.

Jeg er f. ex. ikke klar over hvori Lindbergs »folkelighed« efter Deres mening bestod; nok at den (jfr. 106ff. og mange andre steder) førte til at søge kontakt med de vakte i den dobbelte hensigt at vinde dem for et kirkeligt syn (så de ikke blev sekteriske) og samtidig at udbrede egne standpunkter, først den lutherske symbolforpligtelse, siden den kirkelige anskuelse, iblandt dem; med rette siger De – hvad vi har vidst før – at Lindberg i den forstand var *folkelig* at han virkelig gjorde sig lige med og lærte af skomagere og skrædere, mens Grundtvig – det vil visse grundtvigske nok bebrejde Dem – vel havde en folkelig »filosofi«, men iøvrigt personlig var alt andet end folkelig. Men jeg er lidt betænkelig ved Deres tale om Lindbergs folkelighed. For det første anfører De Fr. Hammerich (106f.) som vidne; men den ærkereaktionære Hammerichs erindringer, skrevet da han i 1870erne var yderst bitter mod alt »venstre«, er næppe noget godt vidne. For det andet siger De ikke blot at Lindbergs folkelighed var en arv fra hans fader –

hvilket lyder troligt nok – og ikke en frugt af Grundtvigs tanker (113), eller Grundtvigs folkelige filosofi (114); og i bogens sidste afsnit redegør De fortræffeligt for at hans folkelighed ikke havde noget politisk perspektiv i liberal forstand, for kampen mod den politiske liberalisme var for Lindberg kun et led af kampen mod den kirkelige, dvs. rationalismen; De siger også at folkeligheden hang sammen med Lindbergs patriotisme og kongetroskab – det er sikkert sandt – og ganske særligt finder De – det er næppe mindre sandt – at den fremfor alt viser sig »i en varm kærlighed til de små i samfundet og i kirken og en brændende nidkærhed for at skaffe dem deres ret« (114). Hvis det er rigtigt passer det også godt ind i Deres billede af Lindberg, som den forskrækkelige polemiker der samtidig i personlig omgang kunde udfolde den mest vindende charme (317). Men hvad jeg så ikke kan forstå er (113), at Lindbergs folkelighed har »sin rod i oplysningens demokratiske ideer«. Hvad er det for ideer? Menneskerettighedserklæringerne fra Amerika eller Frankrig? Oplysningsfilosoffernes politiske anskuelser, bygget på naturretslæren? Eller hvad menes der med oplysningens demokratiske ideer? Og hvordan går sådanne ideer i spænd med Lindbergs – af Dem (346) dokumenterede – påstand om at alle tiders ulykker skyldtes det 18. århundredes ugudelige og umoralske – også politisk umoralske – oplysningsfilosofi? Hvordan forliges de med hans arbejde som absolutismens folkelige agitator, hans forsøg på at skrue tiden tilbage til dengang da kongemagten lå fast hos Herrens salvede, kirken var uantastet og det kopernikanske system blot en tåbelig hypotese? Lindbergs folkelighed var ganske rigtigt en ukompliceret royalistisk patriotisme og en dyb sans for de smås ret til at være fri for et vantro præsteskabs exegetiske og sogneherrelige overlegenhed eller for et politisk-akademisk-liberalt demokrati med tyngdepunkt i det højere borgerskab; denne kamp lå glimrende for hans specielle talenter, men det er at bringe uklarhed ind i dette meget klare billede at tillægge ham en arv fra oplysningstidens demokratiske ideer – det ville passe bedre til Rs. Sørensen – og det er mig umuligt at se at disse demokratiske ideer hører hjemme i arven fra faderen. Man kan godt sige at Lindberg havde social samvittighed, men det var fordi han slet og ret havde samvittighed, og fordi han stod i en kamp, hvor han havde al tænkelig brug for den samvittighed; demokratiske ideer havde han næppe.

Jeg tror at De i skyndingen har fået de demokratiske ideer galt i skrivemaskinen, men der er også et andet sted, hvor De efter min mening har villet sige det rigtige, men er kommet til at sige for meget, og da det nu engang var sagt måtte De køre videre uden at vende om og revidere – og derved kommer der noget af den samme uklarhed over billedet. Hvordan bedømmer De nemlig kalkbrænderiforsamlingerne og »gudstjenesterne« i Frederikskirken? At der var separatisme og frikir-

ketendenser blandt de vakte og ved tredivernes begyndelse også hos Lindberg, derimod aldrig for alvor hos Grundtvig, det er klart nok. 162 hedder det at i efteråret 1831 »var bruddet med statskirken allerede i realiteten sket«. Nå, siger man til sig selv, nu skal vi se gennemført en interessant tese om kalkbrænderiforsamlingerne som en frimenighedsdannelse. Des mere forbavset bliver man (163) ved at høre at Lindberg begyndte den første forsamling med at oplæse konventikelplakaten af 1741 for at vise, at der slet ikke var tale om brud, men om en fuldt lovlig gudelig forsamling; at han så prædikede om statskirkens frafald er noget andet og lader sig udmærket forene med statskirkelig pietisme. Andre ønskede et mere gudstjenstligt præg (164), og det var måske udtryk for separatisme når de indrettede forsamlingerne omtrent som en aftensangsgudstjeneste uden altergang og efter et temmelig fast ritual, og vel kalder De også (165ff.) trofast disse forsamlinger »gudstjenester«, men brugen af gåseøjne viser at De godt er klar over, at der slet ikke er tale om gudstjenester, men om gudelige forsamlinger, hvilket Lindberg da også sagde til politiet (167), som bestred pastor Siemonsens ret til at prædike ved forsamlingerne, ja han anmeldte endda for at glæde politiet og overholde forordningen, husandagterne til Trinitatis sognepræst. Det er muligvis rigtigt at Lindberg just da var på gled ud i separatisme (168), og at mange ønskede en frimenighedsdannelse omkring Grundtvig er oplagt, men foreløbig berettiger intet til at hævde påstanden (162) at bruddet i realiteten allerede var sket. Men nu har De engang sagt det og må så fortsætte til den bitre ende. Grundtvig bliver blandet ind i opgøret, lover at komme til »gudstjenesterne« (stadig anførselstegn, 171), og nu er »det åbne brud med statskirken ... umiddelbart forestående«, men altså dog ikke sket; Grundtvigs optræden syntes at »skulle føre til en lovstridig frimenighedsdannelse« (172 – og lovstridig var jo enhver frimenighedsdannelse), ja Grundtvig indså klart at kalkbrænderiforsamlingerne måtte opløses om det *ikke* skulde komme til »et lovstridigt brud med statskirken« (174). Men at forestillingen om en frimenighedsdannelse stadig står Dem i hovedet fremgår af oplysningen om at grosserer Holms loft blev indrettet til (uden anførselstegn) »kirkesal« (174, note 25); her anfører De ikke mindre end 4 kilder: 1) Grundtvigs samtale med biskop Müller (refereret i note 30), hvor der ikke står eet ord om kirkesal, men kun om forsamlingsaal. Det samme gælder 2) den sene kilde, Kirkespejl, også her bruger Grundtvig udtrykkeligt kun ordet »forsamlingsaal«. I 3) brevet til G. Busck siger Grundtvig kun at han med bispen blev enig om at »kalde Forsamlingerne Bede-Timer, hvad jeg umuelig kunde vægre mig ved«, og 4) det brev hvori Grundtvig lejer grosserer Holms loft for 120 rdl. pr. halvår – ikke så lidt! – nævner heller ikke et ord om kirkesal. Dvs. at dette ord som indicerer kirkebrud og gudstjeneste

er Deres opfindelse, tolket ind i kilderne, og meget naturligt brugt fordi De begyndte hele udredningen med at konstatere at bruddet i realiteten var sket. Det var ikke gudstjenester som skulde holdes på pakhusloftet (174), men gudelige forsamlinger, og det er ikke rigtigt, at Grundtvig søgte bispens tilladelse til disse »gudstjenester« – nu uden anførselstegn – for hos bispem taltes der kun om forsamlinger og bedetimer, og det var heller ikke (176) »gudstjenester« som blev holdt i Frederikskirken, selvom De siger at »på en måde var frimenigheden i Frederikskirken således blevet en kendsgerning«. Her viser det sig at De er ganske klar over, at der ikke var tale om frimenighedsdannelse, hverken formelt eller reelt, for der var ingen sakramentforvaltning, og Grundtvig var i Frederikskirken alt andet end »frit« stillet; derfor arbejdede de separatistiske da også stadig for en »rigtig frimenighed« (177), og Grundtvig mistede position i den københavnske vækkelse fordi hans forkyndelse blev så skikkelig at selv aviserne roste den. Da først Grundtvig kom ind i billedet kom alt til at dreje sig om at *undgå* kirkebrud, tanken derom har vel fyldt ham med skræk og rædsel, og Grundtvigs senere trusler om udtrædelse – de fortsatte jo regelmæssigt så længe han levede – har sikkert været fremført med en vis oprigtighed, men de har kun været alvorligt ment som en propaganda der skulde hidføre sognebåndsløsning og præstefrihed og derved gøre opholdet i den borgerligt betryggede statskirke religiøst bekvemt. Man kan godt undre sig over at Grundtvig 1832 fandt sig i det mere end magre forlig han havde tiltiget sig hos myndighederne, men Lindberg skal jo have haft en ganske anderledes kraft og konsekvens, og dog: har De i virkeligheden noget holdepunkt for at Lindberg – som begyndte med at oplæse den statskirkelige konventikelplakat for at bevise forsamlingernes lovlighed og som lydigt anmeldte dem til øvrigheden – på noget tidspunkt (trods separatistiske tendenser i forkyndelsen) for alvor har tænkt sig at oprette en frimenighed med egen sakramentforvaltning og eget præsteembede, altså overhovedet har tilsigtet et brud med statskirken, og mon ikke hans sadlen om i 1832 først og fremmest hænger sammen med erkendelsen af at *nu* var løbet kørt til ende; nu måtte kampen for symbolforpligtelsen føre til en frimenighedsdannelse, og det kunde, vilde eller turde han ikke gå med til, af respekt for kirkens orden, for præsteembedet, for kongen og enevælden eller fordi han overhovedet ikke var i stand til at skelne radikalt mellem statskirke og Kristi kirke? Og i denne nødssituation fandt han en udvej ved at slå sig på den kirkelige anskuelse. De taler (201 f.) om hans pludselige omvendelse, men begrunder ikke denne omvendelses psykologiske forudsætninger nærmere, henviser blot til at Grundtvig ikke kan have betragtet Lindbergs hidtidige kamp med sympati og at Lindberg »efterhånden må have indset det berettigede i hans stilfærdige kritik« (202). At *det* kan være et moment i omvendelsespro-

cessen (ligesom Visbyprocessen) nægter jeg naturligvis ikke, men hele forklaringen tror jeg heller ikke det er; den må snarere søges i at Lindberg erkendte umuligheden af et virkelig radikalt skridt i retning af frimenighedsdannelse, og dermed begreb han omsider at kirkekampen i sin hidtidige fase var endt i en fuldkommen blindgade.

Jeg mener at De dygtigt har udredet de indviklede københavnske forhold omkr. 1830–32 og ser derfor med stor forventning hen til det specielle arbejde De derom skal udgive; men De er nok lidt rap til at få ideer som klinger vel flot og kan sættes lovlig dramatisk op. Deres fremstilling bliver derfor let lidt sløret, kendsgerningerne passer ikke helt til ideerne, og helt opgive ideerne vil De heller ikke; thi stædighed hører til Deres karakteregenskaber – som forfatter. Den stadige oscilleren (162–79) mellem kirkebrud og åbent eller lovstridigt kirkebrud, mellem frimenighed og rigtig frimenighed, mellem kirkesal og forsamlingsal etc. viser at De har lagt situationen omkr. forsamlingerne 1831–32 lidt for hårdt op; fremstillingen har fået en svag biklang af det skurrende, og – hvad der er vigtigere – De går glip af et psykologisk rimeligt motiv for Lindbergs pludselige og begejstrede (201) omvendelse til den kirkelige anskuelse og den kirkelige frihedspolitik som deraf kunde afledes.

For jeg mener – og det er det sidste jeg skal diskutere med Dem – at Lindberg anlagde den kirkelige anskuelse fordi han i sin nød fik brug for dens kirkepolitiske konsekvenser; vi er ganske enige om at han anlagde den og at de første sikre vidnesbyrd derom findes i sommeren 1832 og helt klart i programartiklen til Nord. Kirketid. i jan. 1833; *men* mener De at Lindberg nogensinde virkelig forstod den kirkelige anskuelse til bunds? Vi kan også sige: forstod han den som Grundtvig forstod den, og hvis ikke, var det da ikke fordi han var kommet til den ad kirkepolitisk vej?

Det er vist rigtigt hvad De (206, jfr. 211) indvender mod Dr. Høirup at Lindberg i Historiske Oplysninger af 1830 endnu anså trosordets apostolicitet for et historisk, ikke et kirkeligt spørgsmål, at det altså drejede sig om et led i den almindelige teologiske reparation, ikke om den kirkelige anskuelse; videre at programartiklen af 1833 har en klar opfattelse af at det »levende ord« er det som »ledsager« sakramenterne, at kætteri kun er hvad der strider mod apostolicum etc. (207f.). Men det er ikke derfor givet at han – som det hedder i konklusionen (363) – »fuldt og helt« tilegnede sig den kirkelige anskuelse, hvilket yderligere defineres i Deres summary (366) – således: »this means that he no longer looked upon the Bible as the Word of God; the Word could be heard only in the Apostolic Creed at baptism«. Det sidste er nu en meget summarisk gengivelse af den kirkelige anskuelse der jo også kender andre ord af Herrens mund end dåbsordet, og desuden mener De

jo (213) at ikke påstanden om »mundsordet«, men selve kirketeorien var det afgørende for Lindberg; i den nuværende kirkes eksistens finder han sin trøst; *den* sætter han sin lid til. Jeg skal først bemærke at det igen virker flimrende når De ud af disse kirke-betragtninger leder at Lindberg (313) var endt i en »katolsk kirkeopfattelse«; jeg er ikke klar over hvor meget der menes med »katolsk« heller ikke når De andetsteds understreger at der i selve den kirkelige anskuelse ligger noget »katolsk«; det betyder åbenbart ikke romersk-katolsk, for Lindberg vilde trods den højkirkelige ordinations- og embedsbetragtning (som kampen mod de vaktes sekterisme tvang ham (og Grundtvig?) ud i, ialtfald i 1830erne, og som prægede hele det ældre slægtled af grundtvigske præster) dog ikke vide af kirken som et hierarkisk samfund. Men hvad betyder da »katolsk«? Blot i almindelighed noget fælleskirkeligt? med tendens til interkonfessionalisme? en slags økumenik på apostolicums grund som man kender den senere i århundredet? Jeg kan ikke se at hvad De (213) og andetsteds meddeler om Lindbergs syn på kirken går ud over f. ex. C. A. VII–VIII, og netop fordi man – både i vakte og i konservativt kirkelige kredse i det 19. århundrede – vidt og bredt mente at grundtvigianisme var et forstadie til katolicisme burde De vel noget bestemttere have sagt i hvilken forstand den kirkelige anskuelse rummede et stykke katolicisme, og hvad De mener med at Lindberg 1835 var endt i en katolsk kirkeopfattelse. De anser det ikke for et tilfælde at Lindbergs svoger konverterede til Rom, nej, det kan nok være; i note 41, p. 121 har De udtrykkeligt citeret hans egne ord for at han ialtfald selv følte sig ledet derhen af Grundtvig; det er der mange der har sagt – den sidste jeg mindes er Peter Schindler i Vejen til Rom 1949 – og fra højkirkelig side foreligger adskillige stridsskrifter mod grundtvigianismens på dette grundlag.

Men dernæst: det er sandt at Lindberg var kirkepolitiker, ikke dogmatiker (214) og at en abstrakt (hvorfor ikke konkret?) redegørelse for hans udformning af den kirkelige anskuelse ikke har interesse – *med mindre* det da skulde vise sig at han slet ikke havde forstået denne anskuelse til bunds, men blot kirkepolitisk har haft afgørende brug for den; i så fald måtte det nemlig være en legitim forskningsopgave i et skrift som Deres, og en opgave som De ikke til fulde har løst, at skildre hans stilling til den kirkelige anskuelse.

Den er jo ikke blot hvad De af og til kalder apostolicums-teorien, eller dogmet om ordet af Herrens egen mund, deduceret frem ved det logisk-rationelle principium contradictionis eller modsigelsens grundsætning. Den kirkelige anskuelse er først og fremmest en *profeti* som hviler på en genuin religiøs-kultisk erfaring; altfor tit er den kirkelige anskuelse af Grundtvig selv, og da des mere af venner og efterfølgere, gjort til dogmatik og endda til jura, men i sit væsen er den kult-

religion og skal ikke forstås ud fra en teologisk debat indenfor den lutherske kirke, men ud fra religionshistoriske paralleller. I kultens drama, i de sakramentale handlinger skaber den opstandne og levende Kristus sin menighed; i dåben bliver den til, i nadveren forener han sig bestandig på ny med den og dermed voxer menigheden som Kristi åndelige legeme sig sammen med ham selv som hovedet; fuldendelsen af denne væxt er eet med Kristi genkomst. Man begriber ikke den kirkelige anskuelse før man har fattet at den hviler på et sakramentalt syn, udsprunget af kultoplevelsen. Deraf afledes så resten, og under denne afledningsproces får først dogmatik og siden jura hvad der tilkommer dem, og mere til.

Den kirkelige anskuelses religiøse baggrund i kultdramaet mærker man ikke meget til i Deres bog som jo heller ikke handler om Grundtvig, men om Lindberg, og jeg betvivler at Lindberg nogensinde har forstået det afgørende hos Grundtvig og tror at denne mangel på forståelse er forklaring på mangt og meget – også i Deres bog.

Først hører vi (220) at de vakte opfattede den kirkelige anskuelse som en ny lov, ikke (som hos Grundtvig) et befriende evangelium; det er jo soleklart; de vakte omkr. 1830 så i anskuelserne en lov hvormed der kunde holdes opgør med rationalistiske præsters vantro, ganske som de vakte omkr. 1530 greb den reformatoriske bibelopfattelse som en lex nova hvormed man kunde bekæmpe de katolske præster og om muligt forjage dem af kirken. I Niels Knud Andersens disputats om københavnerbekendelsen vil De kunne finde slående paralleller til hvad De skriver p. 220. Og at trosbekendelsesteorien gav bl. a. de sjællandske og fynske vakte et fast »ståpunkt« (jfr. 264) overfor præsterne er vist nok. Men hvad gjorde Lindberg? Vel omtrent det samme! De siger ialtfald (228) at han opfattede det levende ord som »en samling trosætninger, den kristne med nødvendighed må holde for sande, om han vil have »fuld sikkerhed«, ja De dokumenterer (231) at hans rastløse roden i gamle alter- og lærebøger for at fastslå trosbekendelsens uændrede text gennem tiderne var et forsøg på at »godtgøre »det levende ords« uforanderlighed ved hjælp af skrevne formularer«, og når han fortsatte med den metode (som i striden om det lille »e«) drager De med rette den slutning at det faldt ham såre svært at skelne mellem det levende og det skrevne ord. Også Grundtvig kunde jo tale om trosordet som »salighedsvilkår«, men efterwise det levende ord ved hjælp af papirlapper indlod han sig dog ikke på; for ham hvilede alt på den kultisk-sakramentale erfaring og dens logiske underbygning med selve det han kaldte helligåndens logik, altså det rationelle princip, modsigelsens grundsætning.

Allerede Lindbergs historiske undersøgelser over trosbekendelsens text viser at han ikke, og slet ikke »fuldt og helt«, havde fattet den kir-

kelige anskuelse; men afgørende forekommer det mig at være (hvad De nævner 328) at Lindberg giver baptismen ret i at NT næsten ikke nævner barnedåb, og at Kristus selv (Mt. 28.19f.) nævner »lære« før »døbe«, hvilket betyder at omvendelsen og den personlige tros bekendelse går forud for dåben og betinger den. Det kunne Rs. Sørensen og mange andre have sagt, og det viser sandt nok at Lindberg havde baptistiske tendenser, men da han så giver sig til at holde opgør med baptismen (330ff.) om dens dåbsteologi (som bl. a. netop hviler på rækkefølgen af »lære« og »døbe« i Mt. 28), er det så den kirkelige anskuelse han slår den i hovedet med? Vel er det ej – til trods for at både De og han (333) anser kirkebegrebet for det vigtigste i opgøret med baptismen. Dermed vilde man jo også komme til kort for baptismen bestrider som bekendt ikke troen på en hellig, almindelig kirke. Nej, det afgørende argument er det som De så interessant har fremdraget (332): at Lindberg giver sig til at ransage skrifterne for at se om det forholdt sig som baptisterne mente med rækkefølgen af tro og dåb, og tilsidst nedkom han med en splinterny og på filologiske argumenter bygget oversættelse af Mt. 28.19f., en oversættelse som siden blev officiel og ifølge hvilken »lære« og dermed »tro« ikke går forud for »døbe«, men følger efter. Men er det at bekæmpe baptismen med den kirkelige anskuelse? Er det ikke at slå den på dens egen mark ved hjælp af skriftteologi og lærde undersøgelser af de berygtede papirlapper? Og er den der ikke blot forstår apostolicum som en ny lov, en samling trossætninger som salighedsvilkår, men som også overfor baptismen argumenterer med skrift og filologi, virkelig, »fuldt og helt«, den kirkelige anskuelses mand? Har han overhovedet nogensinde fattet det kultisk-sakramentale syn? Er han kommet længere end til kirkepolitik, jura og dogmatik? Og skyldes den bristende forståelse ikke at han fik øje på anskuelsen fra dens kirkepolitiske aspekt og *det* forstod han, men resten havde han alle dage tydeligt besvær ved at komme til rette med. I den klemme han selv kom i gennem forsamlingerne af 1831–32 og siden i forsøget på at redde de vakte for kirken og Grundtvig blev anskuelsen ham til hjælp, men til bunds forstod han den ikke. Derfor tror jeg også, at De tager Kierkegaards (214) ros til Lindberg på Grundtvigs bekostning for alvorligt; ironien har heller ikke her forladt ham, og ligesom De andetsteds – som jeg har givet eksempler på – har absoluteret Deres i det væsentlige forstandige og velunderbyggede teser for meget, således har De – mener jeg – ikke ført afgørende bevis for at Lindberg »helt og fuldt« var den kirkelige anskuelses mand.

Der var også andre ting, jeg gerne ville have diskuteret med Dem, f. ex. om hvor meget der skal lægges i den hyppigt anvendte gløse: »det grundtvig-lindbergske parti«, men tiden er gået, og vi er alle trætte og sultne. Jeg skal derfor slutte hvor jeg begyndte.

Du ved, kære præses, at blandt alle de lykønskninger dagen vil bringe kan du ikke få nogen oprigtigere eller hjerteligere end den som kommer fra mig. Siden du for 13 år siden begyndte dine studier har jeg haft lejlighed til at følge og på mange måder arbejde sammen med dig, såvist ikke blot i snæver faglig forstand; jeg har megen grund til at sige dig tak for de år, og den bog vi idag har diskuteret har det været mig til stor oplivelse at arbejde med; jeg har i den mødt samme arbejds glæde og oplagthed som jeg kendte så vel. Det er jo godt at du har dokumenteret både lærdom og metodisk evne, at du kan faget kort sagt, og til din bog og den titel som følger ønsker jeg naturligvis først og fremmest til lykke, men dertil føjer jeg et ønske for din fremtid. Det bliver jo nok ikke *disse* problemer som kommer til at stå i forgrunden, men jeg kan ikke tænke mig andet end at som du vil få rundeligt brug for dine rige evner til undervisning i faget – evner som du må vide har været meget påskønnet her på stedet – sådan vil der, uden at hverken du eller jeg idag kan sige hvordan, åbne sig helt nye og spændende forskningsopgaver for dig. *Dem* ønsker jeg dig lykke til, og gør det så meget des glidere fordi jeg kender dine ikke blot faglige, men personlige kvalifikationer. »Menneske først« – det gælder vel også i videnskaben, i forskning som i undervisning. Derfor: hjerteligt til lykke.

P. G. Lindhardt.